

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

136:3 • 2016

Tema historiker i försoning

Det sägs att vi lever i ursäkternas tidsålder. Avbön för missgrepp, uraktlåtenheter, oförrätter eller övergrepp tillhör vardagen i det offentliga samtalet. Inte sällan är det politiker eller andra makthavare som ställs till svars och som sedan levererar ursäkter i sitt eget namn eller som representanter för andra. Ursäkterna väcker naturligtvis flerartade frågor om skuld, skam och ansvar som i avbönsmanifestationerna ofta lämnas okommenterade. De senaste decennierna har sanningskommissioner, vitböcker och andra typer av undersökningar om historiska oförrätter, vilka är en del av en mer vidsträckt ångerkultur, blivit något av en global trend.¹ Retrospektivt har man velat rannsaka särskilda utsnitt av det förflutna för att uppmärksamma övergrepp, diskriminering, förtryck och frågor om historisk rättvisa. Angelägna ämnen för sådana retrospektiva praktiker har varit behandlingen av etniska minoriteter och socialt utsatta grupper, vilka orättfärdigt har drabbats av förtryckande strukturer och som i sin tur inverkat negativt på deras livsbetingelser och livsmöjligheter. De efterföljande ursäkterna från förövarna (eller dess representanter) syftar bland annat till att skapa legitimitet åt de drabbades erfarenheter, uttrycka avståndstagande och skam över historiska oförrätter samt ge erkännande åt de drabbade. Exempelvis underströk integrationsminister Erik Ullenhag i sitt förord till regeringens vitbok om övergrepp mot romer under 1900-talet att ”regeringen nu uppmärksammar och tar avstånd från de historiska övergreppen hoppas jag kan ses som ett viktigt erkännande för alla dem som varit utsatta”.² Barn- och

1. Se Malin Arvidsson, *Att ersätta det oersättliga: Statlig gottgörelse för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn* (Bjärnum 2016) s. 15–18, 25–30 och där anförd litteratur.

2. Erik Ullenhag, ”Förord” i *Den mörka och okända historien: Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*, Ds 2014:8, s. 4.

äldreministern Maria Larsson kommunicerade ett liknande budskap i sitt tal vid upprättelseceremonin för försummelse och övergrepp inom den sociala barnvården: "Vi måste våga se. Låt oss lära av era berättelser. Låt oss se till att detta misslyckande aldrig upprepas igen."³ Ärkebiskopen Antje Jackelén påpekade i förordet till Svenska kyrkans vitbok om den historiska relationen till samerna att "[d]et gjorda kan inte göras o gjort, men det går att lära sig av tidigare generationers misstag. [...] Inte genom att glömmas, utan genom att belysas, kan orättvisor bearbetas".⁴ Många liknande exempel från andra länder skulle kunna anföras.⁵

Det är uppenbart att dessa manifestationer fyller viktiga sociala och politiska funktioner i samhället, men samtidigt uppstår det svårlösta dilemman för historiker som involverar sig i den här typen av retrospektiva praktiker. Deltagandet ställer nämligen flera frågor om relationen mellan politik och forskning på sin spets. Exempelen ovan belyser några syften till dessa uppgörelser. Det handlar om kunskapsproduktion, synliggörande (spridning) av kunskap, individuell och kollektiv bearbetning av det förflutna, avståndstagande, erkännande av orättvisor och att lära av historien. Alla dessa syften är historiker inte vana att möta i sin vardagliga forskning. Att inom dessa samverkande syften hålla rågång mellan å ena sidan professionell integritet och historievetenskapliga ideal och å andra sidan värdera och bedöma det förflutna, i andra syften än vetenskapliga, är inte enkelt eller kanske inte ens önskvärt. Temanumrets artiklar, debattinlägg och forskningsöversikt har målsättningen att diskutera och problematisera historikerns roller i olika uppgörelseprocesser.

Trenden talar för att vi kommer att se fler rannsakingar av historiska oförrätter i framtiden. I eftermälet till vitboken om övergrepp mot romer florerade krav på inrättande av en sanningskommission. Debatten om Svenska kyrkans vitbok om relationen till den samiska befolkningen

3. Regeringskansliet 2011, <<http://www.svenskatal.se/20111121-maria-larsson-tal-vid-upprattelseceremonin-i-stockholms-stadshus>>.

4. Antje Jackelén, "Förord", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* [band 1] (Skellefteå 2016) s. II.

5. Se webbplatsen "Political apologies and reparations website" som samlat dokument om politiska ursäkter och återställande initiativ. Rhoda Howard-Hassmann (red.), "Political apologies and reparations website", Wilfrid Laurier University and Centre for International Governance Innovation, Waterloo, Ontario, Canada, <<http://political-apologies.wlu.ca/doclist.php>>.

innehåller liknande krav. Även internationella exempel visar att kraven på uppföljning inte är ovanliga.⁶

Sedan 1990-talet har ett omfattande tvärvetenskapligt forskningsfält som studerar historisk rättvisa växt fram. I forskningslitteraturen förefaller det råda osäkerhet om vilken samlande benämning som skall användas för olika typer av kritiska reflektioner, rannsakingar och granskningar av historiska oföretter. Det är ett fullt begripligt förhållande. Området omfattar nämligen fenomen som inbördes präglas av olika syften, arbetsformer och kontexter. En pionjär inom fältet, sociologen John Torpey, har dock ansett det vara fruktbart att begreppsliggöra dessa olikartade fenomen som ett fält av sammanflätande praktiker. Torpeys modell identifierar övergångsrättvisa, försonande praktiker, ursäktande praktiker och kommunicerande historia som urskiljbara idealtypiska praktiker, som dock i realiteten kan vara vanskliga att skilja från varandra.⁷ Denna typologi omfattar alltså krigsribunaler enligt Nürnbergmodellen, sanningskommissionerna efter regimernas fall i Sydamerika, Sydafrika och i Östeuropa under 1980- och 1990-talen, olikartade ansträngningar för att uppnå ekonomisk och/eller symbolisk kompensation för grupper som fått utstå historiska orättvisor, offentliga utspel av ursäkter samt olika sätt för att kommunicera nyvunna historiska perspektiv till allmänheten. Den uppmärksammar samtidigt den gradvisa förskjutning som skett från Nürnbergmodellens retributiva rättvisa, med universella rättsprinciper, krav på bevisföring och bestraffning som sina grundelement, till reparativ rättvisa med en mer allsidig strävan utifrån offrens behov av upprättelse och kompensation.⁸ Behoven av att göra upp med det förflutna har gjort att rättslig rannsaking inte är adekvat i alla sammanhang. Det kan bero på att förövarnas brott skedde för mycket länge sedan eller att behoven av försoning mellan olika samhällsgrupper kräver andra åtgärder, där offrens egna berättelser och erkännande av dem har en avgörande funktion. Detta har medfört

6. David Sjögren, "Att göra upp med det förflutna" i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* [band 1] (Skellefteå 2016) s. 131–137.

7. John Torpey, "Introduction: Politics of the past", i John Torpey (red.), *Politics and the past: On repairing historical injustices* (Oxford 2003) s. 5–26. På originalspråk heter det: *Transitional justice, reparations, apologies and communicative history*.

8. Se även Klaus Heumann & Janna Thompson, "Introduction: Beyond the Legalist Paradigm" i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), *Historical Justice and Memory* (Madison, Wisconsin 2015) s. 8–9.

en breddning av vad som kan räknas som historisk orättvisa. Gränserna är svårbestämda.

Uppgörelsernas syftesförändring gör sig även gällande i den svenska vitbokstraditionen. Begreppet vitbok har flera överlappande betydelser. I en betydelse avser begreppet vitbok klaggörande av olika skuld- och ansvarsfrågor som rör internationella angelägenheter. Förlagan är de så kallade *Colour Books* som gavs ut före första världskrigets utbrott och som var avsedda att påverka opinionen i det egna landet. Under andra världskriget gav England ut vitböcker som bland annat rörde Tysklands behandling av förföljda minoriteter. Efter andra världskriget publicerade Utrikesdepartementet i Sverige en serie vitböcker för att offentliggöra sin dokumentation i ärenden som rörde svensk politik under andra världskriget.⁹

Dessa tidiga vitböcker skiljer sig på några centrala punkter från de som givits ut i Sverige de senaste åren, varav några har omnämnts ovan. De senare är analyserande, självinitierade rannsakingar av myndigheter och organisationer. De sysselsätter sig mindre åt dokumentation utan tolkar snarare historiska händelser. I förhållande till de historiska sanningskommissioner som upprättats i Australien och Kanada baseras vitböckerna i ringa utsträckning på upplevda erfarenheter. Däremot tillgodoser de försonande syften som är hörnstenar för reparativ rättvisa.

Den bredd av praktiker för historisk rättvisa som berörts här avspelas i temanumrets artiklar. Vidsträckta är de generiska dilemman som artiklarna diskuterar när det gäller historikers involvering i uppgörelse- och försoningsprojekt. För att försöka presentera artiklarna utifrån sådana generiska problem kan begreppen sanningsanspråk, ansvar, distans och lyhördhet, politik och historieskrivning, moral och historieforskning samt missförhållanden och kontext utgöra några utgångspunkter (utan anspråk på inbördes rangordning).

Vilka sanningsanspråk ett historiskt uppgörelseprojekt vilar på tematiseras i flera texter. Johanna Sköld och Bengt Sandin diskuterar bland annat det i sin artikel. Ramen för deras artikel är vanvårdade barns upprättelse och historikers medverkan inom utredningsväsendet och det närliggande forskningsfältet. Författarna poängterar att sannings-

9. *Handlingar rörande Sveriges politik under andra världskriget: Transiteringsfrågan juni–december 1940* (Stockholm 1947); *1945 års svenska hjälpepedition till Tyskland: Förspel och förhandlingar* (Stockholm 1956). Se vidare Sjögren (2016) s. 141–144.

kommissioner och liknande utredningar är förknippade med en otydlig artikulering av sanningsanspråk, vilket orsakas av att utredningarna och kommissionerna är präglade av mångbottnade uppdrag. Det handlar om att lyssna till tidigare ohörda berättelser, erbjuda kanaler för att kommunicera dessa berättelser, skipa rättvisa och försoning genom att kartlägga händelser samt hålla någon ansvarig. Författarna argumenterar för att dessa saker kräver olika arbetsmetoder och kunskapsteorier. Potentiellt innebär historikers involvering i sådana upprättelseprojekt en utmaning, eftersom insikterna i uppdragets natur inte på förhand är givna.

Sanningsanspråken berörs också i Mattias Tydén's essä om historikern som utredare. Han reflekterar bland annat över Steriliseringsutredningens konflikter mellan ambitionen att å ena sidan förstå och förklara steriliseringspolitiken (på dess egna villkor) och å andra sidan besvara moraliska frågor om skuld och ansvar. Människors behov av att få vettiga svar på skuldfrågan tillfredställdes inte alltid av ambitionerna att föra övergripande resonemang om anstaltsväsendet, vetenskapliga paradigmer och sociala strukturer, konstaterar Tydén. Sanningens olika perspektiv ställer uppfordrande krav på den som ger sig i kast med att tala om – eller för – underprivilegierade grupper. Gamla ideal som distans till studieobjekten kommer på skam när projektens drivkrafter är existentiella upprättelser och moraliskt grundade tolkningar av historien.

Forskningsideal är också utgångspunkten för filosofen Natan Elgabsis artikel. Den sammanbinder sanningsanspråk och historikers ansvar på ett mycket spännande sätt genom att uppmärksamma två israeliska historiker och utgångspunkterna för deras historieskrivning. De israeliska historikerna är inbegripna i en mångårig fejd som handlar om deras olika perspektiv på staten Israels tillkomst. En av de mer grundläggande skiljelinjerna mellan dem handlar om historieskrivningens syften. Artikeln blottlägger konflikter mellan utgångspunkterna "historia för dess egen skull" och att historieskrivning skall handla om att igenkänna och gottgöra förflutna orättvisor i nutiden. Utgångspunkterna får påtagliga konsekvenser för arbetsmetoder, materialval och kunskapsteori. Historikern Malin Arvidsson anknuter också till ansvarsfrågan (och frågor om sanningsanspråk) i sin forskningsöversikt och berör kompensationsfrågor samt hur historisk rättvisa kan hamna i konflikt med social rättvisa.

Historisk rättvisa har så gott som alltid någon form av politiska motiv. I Anders Blomqvists artikel visas att politiska motiv också kan utgöra

drivkrafter för att inte göra upp med det förflutna. Ramen är Ungern och Rumänien och ländernas historieskrivning om deras sammanflätade historia. När det gäller den har länderna inte kunnat försonas utan inbördes motstridiga, nationella berättelser är institutionaliserade i skolböcker och facklitteratur. Historiker har varit författare till delar av denna historieskrivning och den har i sig försvårat försoning mellan länderna och ansvarsutkrävande för begångna övergrepp.

Att historiska försonings- och uppgörelseprojekt har upprinnelser i moralfrågor aktualiseras i flera av numrets texter. Johannes Heumans artikel belyser hur den första forskningen om Förintelsen drevs av ett moraliskt kall att tjäna den judiska befolkningens intressen, snarare än att uppfylla normer och krav inom akademisk historieforskning. Heumans artikel är ett intressant bidrag till att förstå hur utomakademiska historier på väsentliga sätt kan ha viktiga roller för den offentliga debatten och öka kunskapen om berörda offergruppers erfarenheter. Tydén noterar några mer samtida exempel på detta.

Slutligen vill jag beröra en sorts problematik som flera texter tar upp, men som särskilt belyses i den rapport från utredningen om barnskyddets historia som den finske historikern Pirjo Markkola, med Matias Kaihovirta och Hanna Lindberg som medförfattare har skrivit. Där aktualiseras nämligen frågor om hur relativa begrepp som missförhållande (och man kan även lägga till ord som övergrepp och kränkningar) skall förstås i förfluten tid. Frågan är naturligtvis om det är det undersökta historiska samhällets värderingar eller dagens värderingar som skall utgöra måttstockar för bedömning. Rapporten påpekar att uppfattningar om barn och barndom i vissa avseenden förändrats påtagligt under efterkrigstiden. Dagligt arbete, enformig kost och enkel klädnad har tillhört livet för flertalet, men är mindre accepterade levnadsomständigheter i dag. Samtidigt är det naturligtvis svårt att upprätthålla en strikt princip om att dåtidens värderingar under alla omständigheter bör utgöra norm för klandervärda eller riktiga ageranden i förfluten tid. Detta avslutande exempel är ett av många dilemman som behandlas i detta temanummer.